

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ДО ДИСКУСІЇ ПРО ІДЕЙНІ ОРІЄНТИРИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF CRIMINAL LAW: FOR DISCUSSION OF IDEOLOGICAL GUIDELINES AND THEIR SIGNIFICANCE

Демидова Л.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0003-1248-5001

Стаття присвячена дослідженню ідейних орієнтирів для подальшого удосконалення кримінального права України. Основними методологічними інструментами пізнавального процесу обрані онтологічний, гносеологічний і аксіологічний підходи. Це дозволило виділити певні складові досліджуваного предмета наукового інтересу скрізь призму культури, цінностей, інших ідейних основ державного правотворення. Аналізуються позиції прихильників позитивного права і природного права. Відмічаються сучасні тенденції наближення їх поглядів. Додані додаткові аргументи на підтвердження визнання правової культури громадян основою правової держави і правопорядку, її мірилом і рушійною силою. Така культура: (а) безпосередньо впливає на розуміння принципу верховенства права як одного з основних правил спільного життя в суспільстві; (б) знаходиться в основі формування законодавства, зокрема кримінального, його удосконалення, застосування.

У статті обґрунтовується, що в правовій державі не закон чи принцип законності є пріоритетом, а людина, її свобода та інші права і свободи, можливості, спільне співіснування, забезпечення і охорона цих цінностей. І підтримується пріоритетність суб'єктивного змісту і значення позитивного права порівняно з його об'єктивним сприйняттям.

Визнано, що теорія соціального натуралізму має зайняти домінуючу роль у державотворенні і правовій системі України як світоглядний орієнтир поряд зі збалансованим з нею суб'єктивним і об'єктивним правом позитивістів. Підкреслюється, що принципи гармонійності, справедливості, моралі поряд з іншими визнаними принципами людського життя і упорядкованості суспільних відносин є важливими для праворегулювання. Вони мають бути критеріями вибору ідей, що впроваджуються в державі, регіоні, світі. Впровадження такого ідейного і змістовного орієнтиру в подальше удосконалення кримінального законодавства пов'язано з необхідністю переосмислення функціонального призначення кримінального права.

Відстоюється новий ідейний підхід до призначення кримінального права. Доводиться доцільність визнання основною функцією такої галузі права охоронно-поновлюючу функцію. У такому випадку каральна (репресивна) функція є забезпечувальною (допоміжною) стороною охоронно-поновлюючої функції.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, природне право, позитивне право, культура і цінності в кримінального права.

The article is devoted to the study of ideological guidelines for the further improvement of the criminal law of Ukraine. The main methodological tools of the cognitive process are the ontological, epistemological and axiological approaches. This allowed us to identify certain components of the subject of scientific interest under study through the prism of culture, values, and other ideological foundations of state lawmaking. The positions of supporters of positive law and natural law are analyzed. The current trends of convergence of their views are noted. Additional arguments are added to confirm the recognition of the legal culture of citizens as the basis of the rule of law and order, its measure and driving force. Such a culture: (a) directly influences the understanding of the principle of the rule of law as one of the basic rules of living together in society; (b) is at the heart of the formation of legislation, in particular criminal legislation, its improvement, and application.

The article argues that in a legal state, it is not the law or the principle of legality that is the priority, but the person, his freedom and other rights and freedoms, opportunities, joint coexistence, provision and protection of these values. And the priority of the subjective content and meaning of positive law compared to its objective perception is supported.

It is recognized that the theory of social naturalism should take a dominant role in state formation and the legal system of Ukraine as a worldview guideline along with the subjective and objective law of positivists balanced with it. It is emphasized that the principles of harmony, justice, morality, along with other recognized principles of human life and orderliness of social relations, are important for legal regulation. They should be the criteria for choosing ideas that are implemented in the state, region, and world. The introduction of such an ideological and substantive guideline in the further improvement of criminal legislation is associated with the need to rethink the functional purpose of criminal law.

A new ideological approach to the purpose of criminal law is advocated. The expediency of recognizing the protective and restorative function as the main function of such a branch of law is proved. In this case, the punitive (repressive) function is a supporting (auxiliary) function in relation to the protective and restorative function.

Key words: criminal law, criminal liability, criminal offense, natural law, positive law, culture and values in criminal law.

Не викликає сумніву, що в основі державного устрою, у побудові правових систем різних країн і, зокрема в частині кримінального права як її складової, впроваджені певні ідеї – світоглядні орієнтири. У кожній країні вони створюються чи обираються владою державного рівня. Узагальнення таких ідей за обраними критеріями дозволяє дослідникам віднести правові системи до певного виду, зокрема з належністю до правових систем римського права, правових систем прецедентного права. У сучасний період спостерігається певне наближення названих систем і об'єднуючими ідеями для їх загальних рисів є ідеї, закладені в позитивному праві. Разом з тим, науковий наступ на такі ідеї здійснюють прихильники природного права

(соціального натуралізму) і їх ідеї набирають все більшої підтримки в світі. При цьому зберігається різне ставлення науковців до ролі і значення природного права щодо праворозуміння і правотворення. Так, в юридичній літературі зазначається, що: «Сьогодні не є предметом дискусій, що юридичне право повинно відповідати природному праву як ідеалу, до якого треба прагнути та реалізувати в правовій реальності. Природне право відносять до ідейних чи ідеальних джерел права. Ідея права завжди передувє праву, оскільки спочатку з'являється уявлення про належне право, яке слід закріпити на державному рівні, а вже потім формується реальна правова система. І хоча ідея права має лише потенційну реальність, вона є настільки істотною,

що надає нормативної сили позитивному праву» [1, с. 41]. Тобто немає сумніву, що природне право є ідейним орієнтиром у правовій системі України з впливом на позитивне право нормативного характеру. Проте виникає питання про обґрунтованість, якість і рівень такого «проникнення» в позитивне право. І, можливо, у перспективі позитивне право втратить своє значення для подальшого розвитку цивілізаційних процесів з його заміною природним правом?

Сподіваючись на примирення прихильників позитивізму і природного права, висловлюємо надію, що на сучасному етапі праворегулювання притягнення винної особи до кримінальної відповідальності і поновлення прав потерпілого від кримінального правопорушення є необхідними актами прояву справедливості на законних підставах. Якщо це так, то які світоглядні засади таких заходів? Що є ключовим і орієнтирним для правовій регламентації кримінальної відповідальності за вчинене кримінально каране діяння, а також правил поновлення прав і інтересів потерпілих і держави, порушених кримінальним правопорушенням?

В юридичних публікаціях висловлена думка, що усі проблеми, котрі існують в суспільствах у звичайних (некризових) і кризових ситуаціях обумовлені відсутністю належної соціальної культури людей [2, с. 16-21]. Яка соціальна культура громадян – таке і їхнє життя! [3, с. 62, 63]. При цьому правова культура громадян визнається основою правової держави і правопорядку, а так званий принцип верховенства права як норма суспільного життя, на думку вченого, можна забезпечити лише при належній правовій культурі громадян [4, с. 29-33].

Повністю погоджуємось із такими твердженнями. Соціальна культура людей є багатоаспектним поняттям: відправною точкою, джерелом, рушійною силою, стандартом поведінки людини, її мірилом. Правова культура насамперед віддзеркалюється правосвідомістю індивідуума. Вона має прояв в стані його волі і свідомості, діях і бездіяльності, ставленні до інших суб'єктів суспільства і світового середовища, а також до правил співіснування з ними. Правова культура людей визначає рівень розвитку держави як правової, стан і майбутнє її правової системи.

Правова культура формує, впливає, виявляє ставлення людини до тих соціальних цінностей, що є важливими для неї, до соціальних процесів в країні, світі. Така культура: (а) безпосередньо впливає на розуміння принципу верховенства права як одного з основних правил спільного життя в суспільстві; (б) знаходиться в основі формування законодавства, його удосконалення, застосування.

Як відомо, питання про культуру, людські цінності обговорюються філософами та іншими зацікавленими особами з давніх часів. Про цьому в 1952 році А. Кребер і К. Клайгор стверджували, що ще не існує повної теорії культури. Є досить чітко окреслена концепція, і можна надати перелік концептуальних елементів, що охоплюються цією основною концепцією. І вони підтримали підхід, підґрунтям якого є культура і особистість, який, на їх думку, може допомогти наблизитися до культурної генетики [5].

На початку III тисячоліття дослідники визначають, що презентовано понад 500 визначень поняття «культура», а дискусія не втихає. Одночасно науковці пропонують акцентувати увагу на різноманітності культурних форм, а також різноманітності особистостей у групі. Вони виділяли культуру наявну і ненаявну і їх вплив на особистість.

З вдячністю сприймаючи кожну наукову позицію, міркування дослідників, висловлюємо своє погодження з науковцями, які підкреслюють складність методології досліджень проблем культури і особистості. Автори такого висновку підкреслюють, що за сутністю такі дослідження є спостережливими [6]. І ними зазначається, що серед психологів поширеною є думка про формування, програмування або принаймні змінення культурною людської особистості. Крім того, дослідники зазначають, що

колективні дії груп людей зі спільними рисами можуть змінити культуру нації.

З різноманітних визначень вимірів культури виділяємо позицію визначення Всесвітнього дослідження цінностей, за яким виокремлено два виміри - традиційний/світський та виживання/самовираження - як координати людських цінностей [6]. Тобто, вимір культури здійснюється за координатами людських цінностей в умовах нормального життя і в кризових ситуаціях з колективним і індивідуальним підходом та оцінкою.

Дослідниця Д. Денніс при порівнянні культури і цінностей з деревом слушно визначає, якщо цінності – це коріння, то культура – це все, що видно над землею: стовбур, гілки та плоди. Це живе вираження ваших цінностей [5]. До цього висловлювання можна доповнити, що культура – це ще і джерело функціонування клітин дерева, а також віддзеркалення його співіснування поряд з іншими предметами, явищами, процесами.

Поняття «культура» щодо людини має ключовий (визначальний) сегмент – цінності, що закладені в поведінку людини, наповнюють і майже характеризують її життя. Культура – це цінності в дії людини. Культура нації є спільними цінностями, що визначають розвиток суспільства і держави. Культура в світі (світова культура) – це спільні цінності націй, народів, національностей, що визначають їх цілі, шлях, стан і рівень співжиття, а також збереження і розвиток національного різноманіття. Це велика об'єднуюча сила, джерело прогресу і майбутнього сьогодишньої земної цивілізації. Культура віддзеркалюється станом правової системи країни, міжнародного і міждержавного нормативно-правового ресурсу. Вона сприяє розумінню чий інтереси привалюють у державі, на регіональному чи світовому рівні.

Серед цінностей добро, гуманність, справедливість, людина як особистість, свобода людини, її право на життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, безпека тощо. Ці цінності закріплюються в правилах співіснування людей на національних, регіональних, міждержавних, міжнародних рівнях. І це велике досягнення для кожного народу і міжнародної спільноти. Залишається ще незавершеним впровадження цих цінностей належного справедливого рівня забезпечення і охорони. Здається, що причини такого стану певним чином залежать від рівня поінформованості населення про ті ідеї, що впроваджені в правову систему держави. А також обґрунтованість їх вибору владою, їх відповідність тієї форми державного устрою, що обирає населення для свого особистого і спільного життя.

Жвава дискусія між позитивістами і прихильниками природного натуралізму (соціального натуралізму) є рушійною силою для прогресу в світі і в кожній країні. Це науковий потенціал для перегляду багатьох застарілих стереотипів правових доктрин і державності, де вони впроваджені.

Як відомо, позитивне право - це система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується як переконанням, так і силою державного примусу, або ж право – це «система соціальних загальнообов'язкових норм, встановлених чи санкціонованих державою» [7, с. 213]. Позитивне право - це право чітке, визначене, записане в законі, стійке, таке, що захищається особливими державними органами. Але в даному сенсі позитивне право має два значення. По-перше, суб'єктивне право — як свобода і можливість суб'єкта, конкретної особи, на юридично забезпечену поведінку. По-друге, об'єктивне право — тут термін «право» близький до термінів «закон», «законодавство», мається на увазі не свобода і можливості поведінки, а щось «об'єктивне». В суспільстві — юридичні норми, виражені в законах, інших джерелах, або в цілому, або як частина [8, с. 213-214].

Переважаю українські фахівці в галузі кримінального права визнають пріоритетність об'єктивного права для

державного правотворення. Відповідно до ідеї позитивізму: (а) право визначати правила регулювання життя людей належить суверену (владі); (б) у державі домінує принцип верховенства права, що майже зводиться до законності. І останнім часом спостерігається поява сумнівів у правильності такої позиції. Одним із аргументів на підтвердження такого невпевненості є людиноцентристський підхід до розуміння призначення держави, її правової системи. Якщо держава – об'єднання вільних індивідуумів, то цей факт має вирішальне значення для розбудови правової системи держави. У правовій державі не закон чи принцип законності є пріоритетом, а людина, її свобода та інші права і свободи, можливості, спільне співіснування, забезпечення і охорона цих цінностей. Якщо пріоритетом у державі оголошується законність, то розмивається головне призначення держави – людина, її захист. Суб'єктивне право, як здається, більш точно віддзеркалює це головне завдання держави.

Таким чином, ідейні основи побудови правової системи держави і кримінального права як її складової на підґрунті об'єктивного права позитивістів більш нагадують поліцейську державу, ніж державу з громадянським суспільством. Хоча у законодавстві України не завжди впроваджені ідеї об'єктивного права і це слід відмітити. Прикладами можуть бути Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України». Проте прикладом стосовно поновлення прав потерпілих від кримінальних правопорушень в кримінальному праві спостерігаються впровадження не людиноцентристського підходу, а підходу об'єктивного права позитивістів, що нагадує стисле речення «закон для законності, а, переважно, не для людини».

При цьому підкреслюю, що в сучасному світі і найближчій перспективі держава не може існувати без правопорядку – правова культура населення зокрема і світової спільноти, у цілому, має досягти належного рівня. І для впровадження пропонується звернутися насамперед до ідеї суб'єктивного права позитивістів.

Ідеї природного права – це ідеї про правильне співіснування людини і Природи за законами Природи. Природне право виводять з природи людини як невід'ємної складової загальносвітового порядку, за його допомогою правосвідомість людини поєднується з універсальними основами буття. Природно-правові норми виражені, окрім юридичних актів, у вигляді звичаїв і традицій, знаходять своє подвійне закріплення в релігії та етиці. Сучасна концепція природного права включає права людини, права соціальних груп, права нації (збереження власної ідентичності, самовизначення у межах етнічної території тощо), права народу [9, с. 122-124; , с. 38].

Великий інтерес за своєю глибиною і масштабністю осмислення викликає теорія соціального натуралізму, розроблена на основі природного права, автором якої є О. М. Костенко. За його твердженням, соціальний натуралізм – це: (а) вчення, що відповідно до ідеї природної цілісності світу полягає у визнанні існування соціальної природи, яка існує за своїми законами – законами соціальної природи; (б) адекватний інструмент для пізнання законів суспільного життя людей і розв'язання соціальних проблем; (в) засіб для розрізнення природного і неприродного в соціальному житті людей, добра і зла, дійсності і видимості, істини й ілюзії; (г) інструмент для протидії свавілля й ілюзіям та для здійснення соціальних реформ і забезпечення соціального прогресу. Відповідно до соціального натуралізму соціум – це теж природа. Це «третя природа» поряд з фізичною природою і біологічною природою [10, с. 742-770]. Висловлюю впевненість, що теорія соціального натуралізму має зайняти домінуючу роль у державотворенні і правовій системі України як світоглядний орієнтир поряд зі збалансованим з нею суб'єктивним і об'єктивним правом позитивістів.

Не можна розглядати людину виокремлено від Природи, від Всесвіту. На це нас «підштовхують» знайдені артефакти, зокрема, трипільської культури, яка існувала в давні часи на території сучасної України. Наші пращури визнавали, шанували закони природи і визнавали себе частиною Всесвіту. Підтвердження правильності такого підходу добре усвідомлюється в сучасні часи поширених міждержавних конфліктів і війн, розвитку космічних технологій та небезпечних змагань держав стосовно космічної й інших новітніх видів зброї. Це на підтвердження правильності позиції прихильників соціального натуралізму. Їх знання системні і масштабні. Вони охоплюють закономірності розвитку Всесвіту. Ігнорування цих знань, підходів приводить до не врахування тих закономірностей цивілізаційного розвитку, про які нам «нагадують» через століття пращури за допомогою багатьох артефактів.

Не має сумніву і тому, що слід досягати належного рівня юридичної визначеності норм як головного елемента верховенства права, зрозумілого для пересічного громадянина. Отже, праві і прихильники юридичного позитивізму. Проте право з позиції соціального натуралізму набуває нового значення – це право про цілісність природи і людини як її частини. Людиноцентристський підхід теж потребує уточнення зі сприйняттям людини як найважливішої складової всесвіту. Теорія соціального натуралізму відкриває шлях для нового осмислення призначення людини в світі, її видатної ролі для встановлення законів природи та подальшого розв'язання соціальних і правових проблем з інноваційним рівнем правосвідомості.

Зазначені ідеї є орієнтуючими і для удосконалення правової системи держави, а також розробки стратегії і тактики в міжнародному правовому регулюванні. У такий спосіб може бути досягнута ефективна і прогнозована система керування суспільними відносинами різних рівнів. І це може бути впливовим ідейним орієнтиром для подальшого удосконалення кримінального права як галузі права. Причому з достойним місцем нових науково-обґрунтованих кримінально-правових заходів для поновлення прав і свобод потерпілих, законних інтересів держави, порушених вчиненими кримінальними правопорушеннями. Це буде актом досягнення справедливості к правовому забезпеченні охорони найважливіших цінностей від кримінально караних посягань і попередженні такої поведінки. І в цьому має полягати головна ідея, закладена в кримінальне право – поновлення гармонійності і справедливості за наслідками кримінально караного впливу на упорядковані найважливіші суспільні відносини в соціумі. Тобто відбудеться переорієнтація призначення кримінального законодавства з охоронно-репресивної функції на функцію охоронно-поновлюючу, де каральна функція виступає як засіб виконання охоронно-поновлюючого призначення кримінального законодавства. Подальша реалізація так званої концепції «голої репресії» неодмінне призведе до надмірного застосування антикримінальними органами специфічних «поліцейських» повноважень у протидії злочинності [10, с. 602].

Висновки. Для подальшого удосконалення правової системи України і його складової – кримінального права доцільно звернути увагу на певні питання:

1. Ідейні орієнтири подальшого удосконалення кримінального права як галузі права є спеціальними питаннями відносно загальних проблем державного управління в Україні та подальшого удосконалення правової системи незалежної демократичної, соціальної, правової держави. Їх вирішення потребує комплексного і системного підходу як до частини загального.

2. Назріла необхідність зміни філософії державного управління і світоглядних орієнтирів удосконалення правової системи держави і забезпечення правопорядку. Стрижнем цих змін і забезпечувальною, рушійною силою виступає культура населення і влади як їх представника.

3. Сучасність обумовлює доцільність ретельного вивчення, аналізу, оновлення світоглядних орієнтирів в державному управлінні, із урахуванням традиційних підходів, перевірених часом, та новітніх досліджень соціальних процесів і їх закономірностей. Крім того, потрібно звертати увагу на сучасні умови і виклики правопорядку на різних рівнях: (а) загального співіснування націй і народів та права і свободи кожної людини; (б) глобалізації суспільних процесів, їх масштабність; (в) національних, регіональних, світових загроз і викликів.

4. Позитивне право, ідеї якого переважно віддзеркалюються в правовій системі багатьох держав, що відносяться до систем римського права, а також у певних країнах із прецедентним правом, потребує переосмислення. Корисними для аналізу можуть бути, зокрема, людиноцентристський підхід у єдності з суб'єктивним правом позитивістів та з балансом з позицією прихильників об'єктивного права. В українських реаліях і перспективі доцільним є визнання пріоритетності суб'єктивного права, а не об'єктивного права, для розвитку правової системи держави. Ця дискусійна позиція зачіпляє і змістовне наповнення принципу верховенства права.

5. Все більшу масштабність набуває визнання авторитетності і науковості теорії соціального натуралізму,

створеної на основі природного права, автором якої є О. М. Костенко. Це перспективна і могутня ідейна сила для подальших соціальних процесів і правових рішень.

6. Пропонується визнати підґрунтям світоглядних орієнтирів для державного управління і подальшого удосконалення правової системи держави і кримінального права як її частини теорію соціального натуралізму О. М. Костенка. При провадженні положень цієї теорії пропонується в синхронному порядку використовувати положення позитивного права з людиноцентристським підходом. Принципи гармонійності, справедливості, моралі поряд з іншими визнаними принципами людського життя і упорядкованості суспільних відносин є важливими для праворегулювання. Вони мають бути критеріями вибору ідей, що впроваджуються в державі, регіоні, світі.

7. Вирішення загальних ідейних правових проблем сприятиме оновленню філософії кримінального права зі закріпленням зміни пріоритетності реалізації охоронної функції кримінального права: з охоронно-каральної на охоронно-поновлюючу. Охоронно-поновлююча функція охоплює своїм змістом каральну (репресивну) функцію. І такий підхід вимагає оновлення Загальної і Особливої частини КК України в єдності з удосконаленням інших нормативно-правових актів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавська О. Джерела формування права: окремі методологічні аспекти. *Університетські наукові записки*. 2020. Т. 19. № 1 (73). С. 35-44.
2. Костенко О. М. Принцип соціального натуралізму в правознавстві. *Часопис Київського ун-ту права*. 2001. № 1. С. 16-21.
3. Костенко О. М. Яка культура, таке й життя. Новий погляд на тему національної ідеї. *Вече*. № 5-6.
4. Костенко О. М. Принцип соціального натуралізму та його значення для юриспруденції і кримінології. *Вісник Харківського ін-ту регіонального управління та права*. 2003. С. 29-33.
5. Dennis Jessica. Culture vs. Values: What's the Difference? *TechnologyAdvice*. June 23 2023. URL: <https://technologyadvice.com/blog/human-resources/culture-vs-values/> (дата звернення: 20.08.2025)
6. Jüri Allik, Anu Realo, Robert R. McCrae. Conceptual and methodological issues in the study of the personality-and-culture relationship. *Frontiers in Psychology*. *Front. Psychol.* March 28 2023. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1077851/full> (дата звернення: 01.08.2025)
7. Шемшученко Ю. С. Право. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. Київ: Юрид. думка, 2007. 992 с. С. 213.
8. Луцький Р. П. Концептуальні підходи щодо розуміння сутності позитивного права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 213-216.
9. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. Харків: Консум, 2004. 432 с.
10. Костенко О. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори. Київ: вид-во Паливода А. М. 2020. 812 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025